

בין עגנון וחז"ל – מוטיבים וגילגוליהם

(בעקבות מאמר אחד ואגדה אחת ביצירת ש"י עגנון)

רשות מושלמות, ששלמות צורתן משכיחה את גלגוליהם (של המוטיבים) ברוחו של האמן, עד שקשה לנו כמעט להגיע למקורותיהם.

נחזור לענייננו. כיצד, אם כן, השפיע מאמר קצר זה על יצירתו של עגנון?

כבר אצל מפרשי התלמוד אנו מוצאים הרחבה לפנים מהרחבה בצד צמצום לפנים מצמצום של מוטיבים בדומה להם. ושמו מאמרו של ר' אמי אינו אלא סופו של אותו תהליך (הפוך) של צמצום. כלומר, הסיפור על חולדה ובור, שהענייניו שו בעצמם (בבחינת "יד העדים תהיה בו ברא-שונה להמית") [דברים י' 7] את האיש אשר שכח שנתן את אמונתו—שבועתו—הבטחתו לנע-רה, — היה כה נפוץ וידוע עד שלא היה צורך לומר יותר מרמז, וכל אלה שהיו באותו מעמד נמצאו נרמזים, שכן כולם (כפי שצינינו כבר קודם) ידעו היטב את כל פרטי הסיפור ולא היה צורך בפירוט נוסף.

ברור שבניסוחו הקצר ביותר שהובא בתלמוד ב-שמו של ר' אמי אין למצוא אלא מוטיב עיקרי אחד והוא: "כמה גדולים בעלי אמנה", וענין החולדה והבור בא רק להדגים גדולתם של בעלי האמנה, כמסקנת התלמוד במקום: "ומה המאמין בחולדה ובור כך, המאמין בהקב"ה על אחת כמה וכמה...", אך פרטי המעשה שבו קשורים החולדה והבור אינם מובאים בתלמוד אפילו לא ברמז. והעובדה, שאיש מחכמי התלמוד אינו שואל לפר-טים אלה, רק מוכיחה עד כמה היה סיפור המעשה נפוץ וידוע בין חכמי התלמוד באותה תקופה.

לפני שנראה גלגולו של המוטיב אצל עגנון הריני מרשה לעצמי להביא כאן חלק מגלגולו של המוטיב אצל מפרשי ונושאי כלי התלמוד (ראה הערה 2) ובעיקר רש"י, התוספות והערות. רש"י מביא נוסחה שהיא הרחבה תמציתית של הרמז מברי ר' אמי והוא מעמיד אותה על הפרטים העיקריים שבסיפור המעשה, ואלה הם

"שמואל יוסף עגנון בכור הוא ומנהגו מנהג ישראל ומדי שנה בשנה הוא מסיים מסכת של התלמוד הבבלי. לסיום נהגים לבחור מסכתות לא גדולות, ובין המסכתות, שעגנון סיימן יותר מפעם אחת, בודאי לא נפקד מקומה של מסכת מגילה שדפיה לב' דפים..."¹

במלים אלה פותח א"א אורבך את מאמרו המאלף על אחת מיצירותיו של עגנון, על "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו". דבריו הנ"ל נכונים ומתאימים הם ביותר גם ביחס לנושא מחקרנו ועל כן הבאתים בראשית דברי. לענייננו הייתי כותב: "...ובין המסכתות שעגנון סיימן יותר מפעם אחת, בודאי לא נפקד מקומה של מסכת תענית שדפיה לא' דפים. בשורות האחרונות של דף ח' עמוד א' נמצא מאמרו של רבי אמי: "בא וראה כמה גדולים בעלי אמנה. מנין? מחולדה ובור. ומה המאמין בחולדה ובור כך, המאמין בהקב"ה על אחת כמה וכמה..."² במבט ראשון קשה להבין כיצד השפיע מאמר מצומצם זה על יצירתו של עגנון, אך נאמנים עלי דבריו של גרשום שלום (ובהמשך דברי אשתדל להוכיח נכונותם גם לענייננו) שכתב: "סיפורי עגנון מרובים בהם גלגולי מוטיבים שבאו לידו מרברי ראשונים, פשטו צורה ולכשו צורה ונעשו דבר חדש ואחיד כדירי..."³ (ההדגשה שלי, י"מ) ובשינוי מהמהמשך דבריו אוסיף: יצירותיו הן חטיבות ספ-

1. א"א אורבך, שני ת"ח שהיו בעירנו מקורות ופירושו. לעגנון ש"י — עמ' 9.
2. מסכת תענית ח' ע"א. וכבר עמד מו"ר הפרופ' דב סדן בהרחבה, בשני מאמרים חשובים, על מקורות אלה בקשר לנושא אחר ב"מולד" 109—110—111. הנושא: לאגדת חלדה ובור. קצת חומר לפולמוס "שולמית".
3. גרשום שלום, מקורותיו של "מעשה רבי גדיאל התינוק" בספרות הקבלה. לעגנון ש"י, עמ' 289.

דבריו: "מחולדה ובור שהמיתו שני בני אדם, מצוי הוא באגדה — מעשה בבחור אחד שנתן אמונתו לריבה אחת שישאנה, אמרה מי מעיד והיה שם בור וחולדה. אמר הבחור בור וחולדה עדים בדבר.

לימים עבר על אמונתו ונשא אחרת והוליד שני בנים, אחד נפל לבור ומת ואחד נשכתו חולדה ומת. אמרה לו אשתו מה מעשה הוא זה שבנינו מתים במיתה משונה ואמר לה כך וכך היה המעשה..."⁴

קודם כל יש להבליט כאן שהנושא של האגדה הזאת, על נוסחאותיה השונים, הוא מכלול הייחסיים שבינו לבניה, בצורה עדינה וגלוית לב ואשר בלי ספק שימשה דוגמא חיובית לדרך כתיבתו של עגנון, כפי שהוא עצמו מודה בדב-ריו.⁵ ומוכן שממנו מסתעפים גם מוטיבים אחרים, כגון נאמנות, בגידה, העגנות מרצון או מאונס, גרושין וכדומה. ואילו דמיסטיפינא הייתי מעז לומר שאם נעמיק עיונו במקור זה נמצא שמיניה וביה, במקור זה, המוטיב המרכזי של חלק ניכר מיצירותיו (בהמשך ארחיב את היריעה לביסוס דברי אלה).

בביאורו של רש"י אנו מוצאים עיקרי הסיפור על "הבגידה ועונשה" ובצורה מדויקת יותר אנו מוצאים בו את המוטיבים הבאים:

הבטחת נשואים (אהבה) בפני עדים, חולדה ובור; בגידה "עבר על אמונתו ונשא אחרת והוליד שני בנים";

העונש: חולדה ובור ממיתים את שני הבנים. מביאורו של רש"י לא ברור כלל אם האיש התגרש מאשתו הנוכחית והאם הלך לחפש את האשה שלה נתן את "אמונתו". כן לא ברור לנו

4. תענית ח' ברש"י.
5. ירדג'י גלייה, "ט"ז שיחות עם סופרים", הו-צאת הקיבוץ המאוחד תשכ"ב, עמ' 52.

מביאור זה כיצד נפגשו שני צעירים אלה ומדוע הבטיחו נשואין זו לזה. בנוסחה זו שהובאה ע"י רש"י אין נותנים את הדעת על פרטי הסיפור ואפילו לא על סדרי המאורעות (מקדים את עדות הבור לחולדה וכן עונש הבור לעונש החולדה) וכן אין סיום משמח לסיפור האגדי (מעין Happy-End). התוספות מביא נוסחה שאם כי היא מורחבת מן הנוסחה שהובאה ע"י רש"י עדיין אין היא מפורטת כפי הנוסחה הקדומה ביותר המצויה בידינו והיא הנוסחה שבערוך.

לשם השוואה אביא גם נוסחה זו (של התוספות): "מעשה היה בנערה אחת, היתה רוצה לילך לבית אביה והיה בור בדרך ונפלה, ובא בחור אחד ואמר: אם אני אעליך תינשאי לי. אמרה לו: הן; ונשבועו ביניהם, שהוא לא ישא אשה אחרת והיא לא תינשא לאיש אחר, ואמרו: מי מעיד בינינו? והיתה חולדה אחת הולכת לפני הבור ואמרו: אלו שניים, בור וחולדה, יהיו עדים בינינו; והלכו לדרכם. והיא עמדה בשבועתה, והוא נשא אשה אחרת וילדה בן, באה חולדה ונשכתו ומת, וילדה לו בן שני ונפל לבור ומת. אמרה לו אשתו: מה זה המעשה שהגיע לנו שלא כשאר בני אדם? נזכר השבועה וסיפר ל-אשתו כל המעשה. אמרה לו: אם כן חזור וקחנה; וכתב לה גט והלך ונשא את הבתולה, והיינו דאמרי: המאמין בבור וחולדה שהעמידו עדותו" (תענית ח'). מתוך השוואת שתי נוסחאות אלה נגלה מספר תוספות ומספר שינויים: התוספות הן: בראשית הסיפור תוספת, ובה תיאור הפגישה ביניהם והסבר מתקבל על הדעת לסיבת הסכמתה להינשא לאיש שפגשה באקראי, ובסוף הסיפור תוספת ובה תיאור הפרידה שביניהם, מתן הגט ונשואיו עם הבתולה לה נתן את אמונתו. והתוספות מסכם את הלך שבסיפור-האגדי הזה, בשני-לנו: והיינו דאמרי (אנשי), והוה שאומרות ה-בריות: המאמין בבור וחולדה שהעמידו עדותו. השינויים העיקריים הם:

ברש"י:	בתוספות:
(היא) אמרה: מי מעיד?	ואמרו: מי מעיד בינינו? (הם שניהם)
(הוא) אמר: בור וחולדה עדים בדבר.	ואמרו: אלו שניים בור וחולדה יהיו עדים בינינו (הם שניהם)
(שני בנים) ...ונשא אחרת והוליד שני בנים (הומוטו אחד אחד) א' נפל לבור ומת.	...והוא נשא אשה אחרת וילדה בן באה חולדה ונשכתו ומת (ילדה בן אחד והומת)
וב' נשכתו חולדה ומת.	וילדה לו בן שני ונפל לבור ומת (וילדה עוד בן אחד והומת).

אם נסכם את השינויים נראה כי המקור בתוספות יותר קרוב לנוסח הקדום (ראה להלן) בשעה שהוא מתאר את עונש החולדה לפני עונש הבור, אם כי בשיחה הוא מעמיד את העדים כמו ברש"י, את הבור לפני החולדה. כן ברש"י שואלת ה- בתולה והבחור משיב ואילו בתוספות הם שואלים כאחד ומשיבים כאחד. — ואם נתרגם את המימ- צאים לשפת המוטיבים נמצא שבנוסף למוטיבים שהזכרנו אותם ברש"י: הבטחת נשואין, בגידה ועונש, יש להוסיף את מוטיב השבועה ("שבועת- אמונים"). (ברש"י מופיע הביטוי נתן אמונתו- הבטחתו ואילו בתוספות מופיע הביטוי "ונשבועו") וקיומה, מוטיב הגירושין ("פנים אחרות", "הרופא וגרושתו") וכדומה.

אולם, כאמור, גם לנוסחה זו יש קודמת, ושלא כרגיל היא מדויקת יותר, ולפי דעתו של דב סדן⁶ היא גם הקדומה ביותר, המעניינת ביותר והדרמטית ביותר מכל הנוסחאות שבידינו. וב- רצוני להביא גם נוסחה זו⁷ לעיוננו, כיוון שלפי עניות דעתי ממקור זה הושפע עגנון ביותר ב- קבוצת נושאים שפיתח ביצירתו המגוונת.

"מעשה בנערה שהיתה הולכת לבית אמה והיתה מקושטה בזהב וכסף ותעתה בדרך והלכה בלא ישוב, כיון שהגיע לחצי היום צמאה ולא היתה לה לוייה. ראתה באר וחבל של דלי תלוי עליה, אחזה בחבל ונשתלשלה וירדה, לאחר ששתתה ביקשה לעלות ולא יכלה, היתה בוכה וצועקת; עבר עליה אדם אחד ושמע קולה, עמד על הבאר והציץ בה, ולא היה יכול להבחין, אמר לה: מי את, מבני אדם או מן המזיקין; אמרה לו: מבני-אדם אני; אמר לה: שמא מן הרוחות את ומתנכרת עלי. אמרה לו: לאו, אמר לה: השבעי לי, שמבני אדם את. נשבעה לו. אמר לה: מה טיבך? סיפרה לו כל המעשה. אמר לה: אם אני מעליך, תינשאי לי? אמרה לו: הן, העלה. כיון

6. במאמריו לפולמוס שולמית "מולד" 109-110, 111 עמ' 367-381.
7. אוצר (תשובות) הגאונים, כרך ה', עמ' 58-57 (ר' מנשה בנימין ליון).
8. אוצר (תשובות) הגאונים, כרך ה', עמ' 57-58 (ר' מנשה בנימין ליון).

שהעלה, ביקש להזדקק לה מיד. אמרה לו: מאיזה עם אתה? אמר לה: מישראל אני, ממקום פלוני אני. אמרה לו: אף אני ממקום פלוני, מבני אדם ידועים ונקובי שם. אמרה לו: עם קדוש כמותך, שבחר בך הקדוש ברוך הוא וקיד- שך מכל ישראל ואתה מבקש לעשות ככהמה בלא כתובה ובלא קדושין, בוא אחרי אצל אני ואמי ואני מתארסת לך. נתנו ברית זה לזה; אמר לה: מי יהיה עד בינותינו, ביני ובינך? והיתה חולדה אחת עוברת כנגדם, אמרה לו: השמים וחולדה זו ובאר זה יהיו עדים שאין אנו מכונין זה בזה; הלכו כל אחד לדרכו. ואתה נערה עמדה באמונתה וכל מי שהיה תובעה, היתה ממאנת עליו; כיון שהחזיקו עליה, התחילה לנהוג עצמה כשוטה ומקרעת בגדיה ובגדי מי שהיה נוגעה, עד שנמנעו בני אדם ממנה; והיא היתה משמרת בריתה לאותו האיש, והוא כיון שעבר מכנגד פניה תקפו יצרו ושכחה והלך לעירו ונפנה למלאכתו ונשא אשה ונתעברה אצלו וילדה בן זכר; כשהגיע לג' חדשים חנקתו חולדה. ועוד נתעברה וילדה זכר ונפל לבור. אמרה לו אשתו: אם כדרך בני-אדם היו מתים בני הייתי אומרת צידוק-הדין, עכשיו שמתו מיתה משונה, אין זה בלא דבר; ספר לי מעשיך. גילה לה כל המעשה, נתגרשה ממנו ואמרה לו: לך אצל חלקך שנתן לך הקדוש-ברוך-הוא. הלך ושאל בעירה, אמרו לו: נכפה היא, כל מי שתובעה, כך וכך עושה לו. והלך אצל אביה, פירש לו כל מעשיה, אמר לו: כל מום שבה אני מקבל. מעמיד עלי עדים. בא אצלה. התחילה לעשות כמנהגה; סיפר לה מעשה חולדה ובור. אמרה לו: אף אני בבריתי עמדתי. מיד נתישבה דעתו (דעתה) ופרו ורבו בבנים ובנכסים ועליהם אמר הכתוב: עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי.⁸

עיון קל בנוסחה זו מבליט את התוספות ואת השינויים בהשוואה לשתי הנוסחאות שהבאנו לפני כן. עיקר כוונתי עתה לא לעמוד על כל השינויים אלא על התוספות העיקריות בלבד. ואלו הן:

המוטיב:	ברש"י	כתוספות	ב"הערך"
הבטחת נשואין	X	X	X
בגידה	X	X	X
עדים חולדה ובור	X	X	השמים וחולדה ובור
עונש חולדה ובור	-	X	X
השבועה	X	X	נתנו ברית זה לזה
מוטיב הגרושין	-	X	X
מוטיב העגונה	-	-	X
מוטיב הטירוף המדומה	-	-	X
מוטיב תיקון המעוות	-	X	X
מוטיב השיבה המאושרת	-	X	X

אם נסכם את ההבדלים שבין הנוסחאות השונים יתברר לנו שבנוסף להרחבת הצד הסיפורי, ה- תיאורי והדרמטי ישנם מספר מוטיבים המופיעים לראשונה בנוסחה האחרונה. בפעם הראשונה מצורף לשני העדים הידועים עד נוסף — השמים. ושני המוטיבים האחרים הנוספים, מוטיב העגונה ומוטיב הטירוף (האמיתי או המדומה) זוכים ל- הרחבה ניכרת. הנערה הנעגנת ע"י ארוסה נש- ארת נאמנה לברית שכרתה עמו, אם כי היא סובלת בשקט את עלבון בגידתו, הבלתי מודעת לה וזמנית גם לו, שכן הוא נשא אשה אחרת בתום לב, כי שכח שנתן את אמונתו למי שנתן, והיא אף מוכנה היתה להזדקק למשחק של טירוף הדעת ובלבד להציל את נאמנותה לברית שהיא כרתה עם האלמוני.

עד כאן עסקנו בנוסחאות השונים של אגדת חול- דה ובור כפי שהם מופיעים במקורות התלמודיים. דב סדן הרחיב את היריעה במאמריו המאלפים ב"מולד" 109-110-111 בהם הביא גלגולים מגל- גוליה של האגדה הנ"ל, בעזרתם הוכיח את הש- פעתה על הספרות העברית במאה ה-19 ואשר באה, בשיאה, לביטוי במחזה "שולמית" לגולד- פאדן. נראה לי, שעגנון ינק ישירות מן המקו- רות, אם כי ייתכן מאוד שהוא הושפע גם מן העיבודים השונים של המוטיבים האלה ביצירות מן המאה ה-19 אשר עובדו ברוח ההשכלה, שכן

הוא מספר "משהו על התיאטרונים הנוודיים שגדדו מעיר לעיר והציעו מחזות שונים ובייחוד של אברהם גולדפאדן אביו של התיאטרון האידי, שחזיונותיו ההסטוריים בייחוד שולמית ובייחוד השירים שבמחזה מצאו מסילות ללכות הנערות ומן הלב אל הפה..."⁹ כלומר, עגנון שמע לפחות את תוכן המחזה שולמית, אם לא שאף חזה בו, כך שיתכן בכל-זאת שהוא הושפע ממקורות אחדים בעת ובעונה אחת.

עיון מעמיק ביצירתו של עגנון עשוי להביא אותנו לידי הסקת מסקנה מפתיעה והיא: שמא השפעתו של מקור זה הגה עמוקה ורחבה מכל מה שהיינו מסוגלים לשער. שמא השפעת מקור זה רחבה עד כדי חביקת כל יצירתו של עגנון, כמעט פעמים כמוטיב ראשי (תהילה, עגונות ועוד...)

ופעמים כמוטיב צדדי (סיפור פשוט ועוד...).

המעניין הוא שהנחתי זאת — שאשתדל להוכיחה בהמשך דברי — נאמרה כהערת אגב ע"י אחד מחוקרי עגנון, ואלה דבריו: "ולבסוף עלינו ל- העיר הערה אחת בדבר יחסה של 'תהילה' לשאר יצירות עגנון החל ב'עגונות' דרך 'יהיה העקוב למישור', 'הנדח', 'בדמי ימיה', 'סיפור פשוט', 'תמול שלשום' וכלה ב'הרופא וגרושתו', אין

9. עגנון ש"י, מעצמי אל עצמי, הוצאת שוקן (ירושלים ותל-אביב), תשל"ו, עמ' 367.

מחזורי חזיונות התיאטרון האידי

הנושא של נפשות עגונות במובן הרחב של המלה מרפה משי" עגנון...¹⁰ כלומר, פרופ' בהט סבור, שהנושא של נפשות עגונות, שהוא, לפי דעתי, המוטיב העיקרי שבאגדת חולדה ובור, עובר כחוט השני ברוב יצירותיו של עגנון. סברה והנחה זו תואמות בהחלט את הסברה וההנחה שהנחתי ב- מחקרי זה.

עגונות

"עגונות" היה הסיפור הראשון שעגנון פרסמו בארץ ישראל וחתם אותו בכינוי הספרותי עגנון שהפך לאחר מכן לשם משפחתו. עגנון פותח את הסיפור בתיאור קשרי האהבה שבין הקב"ה וכנסת ישראל שהיא בבחינת עגונה שלא בגדה באיש נעוריה, "ובשעה שהוא יתברך רואה שלא נתנוולה חלילה ולא נתגעלה גם בארץ אויביה, כביכול מנענע לה בראשו ומקלסה ואומר הנך יפה רעיית הנך יפה"¹¹. ומאותה אהבה עזה, שבין כנסת ישראל והקב"ה שהיא אהבה במדרגה עליונה,¹² מאותה אהבה ניתנים ניצוצות של אהבה קדושה המפרנסות כל נפש יהודית, "וזהו סוד הגדולה והעוז והרוממות ואהבת דודים שמרגיש כל אדם מישראל" (שם). "אבל פעמים יש ש-משול רחמנא-ליצלן" גורם לכך ש...נשבת שב-תם, חגם חגא ואפר להם תחת פאר" ומדוע? כי "דודה חמק עבר והיא מבקשת אותו ומנחמת ואומרת אם תמצאו את דודי, מה תגידו לו ש-חולת אהבה אני. וחולי זה של אהבה אינו מביא אלא לידי מרה שחורה רחמנא ליצלן, עד אשר יערה עלינו רוח ממרום לחזור ולפגל מעשים טובים שתפארת הם לעושיהם..." (שם).

האהבה הקדושה, הטהורה יונקת ממקורות הקדו-שה ומביאה אושר בכנפיה לנאהבים, אבל האהבה החולה (החילונית) מביאה לידי מרה שחורה רח-מנא ליצלן, לידי אי-סיפוק, לידי עגינתו של נשמות שבושרשן טהורות הן, אך המציאות ה-מעוותת מעוותת את דרכן עד שהיא מוציאתן מן העולם בלי שזכו למצוא להן סיפוק באהבתן, למרות שלפי כל הפימנים החיצוניים היו להן כל התנאים להגשמת המאווי הכמוס הזה.

וכאשר עגנון ממשיך וכותב "...ולדבר זה נתכוון

10. יעקב בהט, ש"י עגנון/חיים הזו, עיוני מקרא, עמ' 82.
11. עגונות — אלו ואלו, עמ' תה'.
12. ראה מאמרו הנפלא של הרב קוק זצ"ל על שיר השירים. "עגלת ראייה" (ירושלים תרצ"ט).

המחבר בסיפור המעשה שלהלן...". אינך יודע למה נתכוון. אם נתכוון לספר סיפור של אהבה מושלמת הנובעת מאותו מקור של קדושה אשר ממתיהה "...שוב אותו חוט של חן והסד לפני המקום..." או שמא נתכוון חז"ש לספר סיפור של חולת אהבה ש"אינו מביא אלא לידי מרה שחורה רחמנא ליצלן..." (שם).

האמת מתבררת אמנם רק לקראת סופו של הסיפור והיא, שהנפשות הפועלות כולן עגונות הן, ומבין השיטין של כל שורה מזדעקת הזעקה המרה: "...עד מתי תיעגנה הנשמות שבעולמך ושירת היכלך תהגה נכאים?" (שם, עמ' תט'). האמת היא שהנשמות כולן הן עגונות, ומעניין הוא התיאור כיצד נעגנו הנפשות הפועלות שב-סיפור. וזוהי תמצית העלילה. לעשיר "...מופלא אחד הקצין ר' אחיעזר..." היתה בת יחידה שהיא "שומרה כאישון בת עינו..." "...וכשהגיע עת דודים שלח אביה שלוחים בכל תפוצות יש-ראל לחזר אחרי בחור כהלכה, אשכול השלמות שאין כמותו בכל העולם, וכאן קטרג השטן..." (שם, עמ' תר). כאן אנו נרמזים לראשונה להת-פתחותה של טרגדיה. בינתיים מתקבלת הודעה מן השלוחים שהם מצאו כלי מפואר, "יפה פרי ותואר... בחור כהלכה, לשיר ושבחה..."

וכיון שכך, מחליט הקצין ר' אחיעזר לבנות לזוג הצעיר פלטרין נאה ו"כדי שתהא תפילתו של אותו חכם סמוכה למשנתו", ייחד לו מקדש מעט לתפילה בתוך הבית ובמיוחד שם את לבו לבנות ארון לתפארת. הקצין מצא אומן שתקן וצנוע, "שרוח יתרה היתה נשקפת מעיניו וממעשי ידיו, עמד ומסר לו את מלאכת ארון הקודש..." (שם, עמ' תז).

ידי בן אורי היו "עושות במלאכה ושפתיו מרגנות כל היום". "...שמעה דינה בתו של ר' אחיעזר... ולבה התחיל נמשך אל בית המלאכה כמו על ידי כשפים רחמנא ליצלן... שומעת דינה קולו ואינה יודעת נפשה. ואף הוא היה מכוין קולו להמשיך לבה בנגינתו שתהא כאן ולא תזון לעולם..." (שם). וכך נמשכה המשיכה ההדדית האילמת בין בתו של הקצין ר' אחיעזר ובין בן-אורי שעסק במלאכת ארון הקודש.

בינתיים הגיעו ההכנות לחתונה לסימון וגם יום החופה הגיע... נתקבצו כל גדולי ירושלים... לחוג חג כלולות בתו... המנגנים הוציאו את כליהם... להגדיל השמחה... הבדחת עושה מחול לצדיקים... לשמח חתן וכלה. אבל צמד חמד זה עצבות יש בהם שעושה מחיצה ביניהם ומרחקת אותם זה

מזה בורעו. ולא קרב זה אל זה כל הלילה...¹³ הוא ישב בקרן זוית אחת ומחשבותיו במקום אחר והיא ישבה בקרן זוית אחרת ומחשבותיה במקום אחר.¹⁴ הוא מחשבותיו משוטטות והולכות לבית אביו... פרדלי... דינה מחשבותיה משוטטות ו-הולכות למעשה הארון והאומן שלו... (שם, עמ' תיב). "מסתכל בו אביו הרב ברוגו ובדאגה. כלום מה חסר לו לבנו בבית המחותן? אם עושר הרי עושר וגדולה, אם אשה הרי יש לו אשה נאה וחסודה, אם דירה הרי דירה כהיכל המלך, והיכן הרחבת הדעת שלו?"¹⁵ (שם). הכל טוב ויפה. התנאים טובים באופן יוצא מן הכלל ואף על פי כן שום דבר אינו עוזר. הזיווג אינו עולה יפה, ומדוע? מכיון שנשמת ר' יחזקאל, חתנה של דינה, עגונה לאחור, נשמתו של ר' יחזקאל הוגה אהבה לפרדלי בת שכנתו מחוץ-לארץ ואילו דינה הוגה אהבה לבן-אורי האומן שהכין את ארון הקודש. כליזמר אף נשמתה של דינה עגונה היא למישהו אחר. ולא רק זאת אלא אף זאת. רגליו של ר' יחזקאל אמנם עומדות בשערי ירושלים, אך "...עיניו ולבו נחונים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות שבגולה, והרי הוא נטפל בדמיון וב-מחשבה לאברכים שבעירו לשוח עמהם בשדה ולשאוף רוח צח בין הערבים..." (שם, עמ' תיג).

במלים אחרות, נשמתו של ר' יחזקאל עגונה ב-עוגן כפול ומכופל בגולה, הן באהבתו הגשמית לפרדלי והן באהבתו הרוחנית-תורנית לבתי-כנ-סיות ולבתי מדרשות שבה והן בנעגועיו-כיסופיו לאברכי המשי שבעירו. וכך מתפרדת החבילה ור' יחזקאל נותן גט כריתות לאשתו, ואף-על-פי-כן נשארות נשמותיהם עגונות. הרב מחליט שהוא נתחייב גלות "לתקן עגונות". ולא רק ש-אינו מתקן דבר אלא שהוא מוסיף עגונה לנשמות העגונות שביצירה. וזוהי אשתו הנשארת עגונה לאחר עזיבתו את העיר. וזוהי גם דוגמא מאלפת לאירוניה העגונית.

נדמה לי שהמוטיב של עגונות הוא המוטיב ה-

13. הלשון לקוחה מספר שמות (יד' — 20) והיא רומזת למפגש בין שני מחנות אויבים בנפש שלא הצליחו ליצור קרב מגע.
14. סגנון זה מזכיר אגדה, ששימשה יסוד גם לפיוט, על בן ובת של ר' ישמעאל כהן גדול שנמכרו לעבדות ואדוניהם רצו לזווגם בניגוד לרצונם.
15. סגנון זה מזכיר מאמר חז"ל: אשה נאה, כלים נאים ודירה נאה מרחיבים דעתו של אדם.

דומיננטי ביצירה זו. אין כאן אהבה הבאה על סיפוקה. כל הנפשות הפועלות ביצירה זו עגונות הן עד הסוף ואין להן התרה. אמנם אף נפש אחת לא נשבעה לרעותה ולא נתנה לה אמונתה במלים ובפני עדים כמו באגדת חולדה ובור, אעפ"כ "עזה כמות אהבה" ועל כן לא הצליחו גיבורי סיפורנו להתגבר על רגשותיהם ולא יכלו להתיר את עצמם מכבלי העגינות שבהם כבלו את עצמם אם מרצונם ואם שלא מרצונם.

אין כאן עונש על הבגידה הומנית והקצרה, כיון שלמרות שהם היו "סמוכים זה לזה" הרי "לבו-תיהם (היו) רחוקים זה מזה" מן ההתחלה. ואין כאן גם סיום מאושר כמו באגדה, כיון שאף אחת מן הנפשות העגונות אינה זוכה להתיר עצמה ואינה זוכה לבנות קו מאושר ובר-קיימא לעצמה, לא בגלגול זה ולא בגלגול אחר.

ביצירה אחרת של עגנון אנו עדים לפיתוחה של עלילה שבה האהבה אינה באה על סיפוקה בדור הנה, ולמרות שאנחנו בטוחים כמעט — ע"פ התפתחותה של העלילה — שהיא כן תבוא על סיפוקה בדור הבא, הרי היא בכל זאת אינה באה על תיקונה, אף לא בדור הבא.

"סיפור פשוט"

הסיפור שבו מפתח עגנון שורת מוטיבים מן האגדה הג"ל נקרא ע"י עגנון בשם "סיפור פשוט", לומר לך לכאורה שהסיפור פשוט אך לאמתו של דבר רוצה הוא לומר שהסיפור והעלילה אינם פשוטים כלל ועיקר.¹⁶ דעתו של ברוך מאיר זחורה עליו כיון "שנפטר מעסקי צבא ומפני שעמד לישא קרובתו הנאה לאשה". אולם עוד באותו יום "...הציץ עליו שמעון הירש (קלינגר) ואמר לו, מרוצה אני ממך, סבור הייתי שכבשה תמה אתה, והרי אתה בן-אדם. הסביר לו פנים וסיפר עמו, לא נפטרו זה מזה עד שנתן לו את צירל בתו לאשה."¹⁷ וכך קורה... ש"חיים נאכט אביה של בלומה נשא לו לאשה את מירל שהיתה מיועדת תחילה לברוך מאיר קרובה. כסף וזהב שהיו לצירל סימאו את עיניו של ברוך מאיר והניח את קרובתו ונשא את צירל."¹⁸

כאן רואים אנו הפרת הבטחת נישואין ע"י ברוך מאיר ולא מכיון "שעבר מכנגד פניה תקפו יצרו

16. אני יוצא מתוך ההנחה שהסיפור מוכר היטב לקוראים, ע"כ הגני נגיגש ישר לעיקרי הדב-רים.
17. "על כפות המנעול", עמ' סד'.
18. שם, עמ' סח'.

מחשבותיו של ר' יחזקאל

וושכחה והלך לעירו ונפנה למלאכתו ונשא אשה...¹⁹ אלא... כסף וזהב שהיו לצירל סימא את עיניו של ברוך עמר והניח את קרובתו ונשא את צירל... (שם, עמ' סג). לפי אגדת חולדה ובור נענש הנוגד בעונש חמור. מיתת בניו ע"י החולדה והבור ואחרי כן בא הסיום הטוב שהבוגד חוזר לאהבתו הראשונה. ולא היא בספורנו. הגיבור אינו נענש ובנו אינו מת. ולרגע נדמה לך שתיוקן הנשמות העונות יבוא על תיקונו ע"י בניהם של הגיבורים, כלומר: ברוך מאיר שאהב את מירל אמנם התחתן עם צירל, אבל הירשל בנו של ברוך מאיר ישא לאשה, מתוך אהבה כנה, את בלומה בתה של מירל. ויהא בזה משום כפרת חטאו של אבי הירשל על שבגד במירל אמה של בלומה. ברוך מאיר שאהב את מירל אך בגד בה מעמיד את הבן שלו הירשל, שאהב את בלומה וידבק בה ובזה יתוקן, כאמור, עיוות הדין והגורל. אך לא כן קורה בספורנו.

צירל מסובבת את גלגל חייו של הירשל כך שהוא נושא את מינה העשירה לאשה למרות שהוא אהב את בלומה. צירל איננה מתחשבת בצערן של הנשמות האוהבות הנעננות זו בזו והיא מפ-ריתן בגלל אהבת הבצע שלה. התוצאה היא שדעתו של הירשל נטרפת עליו. האם יש לראות בזה גלגול של מוטיב הטרוף המדומה והומני שבאגדת חולדה ובור. אולי? אם כי שם הנערה העגונה נוקטת שיטה זו כדי להתחמק מתובעיה. בכל זאת יש דמיון ניכר בין שני המצבים. גם הירשל משתטה כיון שהוא היה רוצה לבטל את נישואיו למינה כדי שיוכל לשאת את בלומה אהובתו, ובהזיותו הוא אפילו הוזה את מות אשתו או את גרושיו ממנה. אמנם באגדת חולדה ובור מועיל הטרוף הזמני להציל את הנערה מנישואין בלתי רצויים ולבסוף באמת בא גואלה ונשאה לאשה והם חיים חיי אושר, אך לא כן בספורנו. הטרוף הוא אמנם זמני, אך אין הוא מציל את גיבורנו מנישואיו הבלתי רצויים, ואילו ריפוי מביאו להשלמתו עם גורלו. הטרוף ש-תוקף את דודו של הירשל מקביל בהחלט לטרוף של הנערה באגדת חולדה ובור. מה שם "נטרפת דעתה של הנערה" וזה מועיל לה והיא מצליחה לדחות את כל מחזריה ומצליחה למנוע מהוריה לכפות עליה נישואין שלא כלבבה, כך אף כאן

19. אגדת חולדה ובור הערוך שם (הובאה בעבו-דתנו, עמ' 14-15).

"נטרפת דעתו" של דודו של הירשל, כיון שרצו להשיאו נערה שלא כלבבו.²⁰ לפני שהניח מסכם את הצדדים השווים שבין סיפורנו ובין האגדה דלעיל, עלי להדגיש שגם בעקיפין אין מוטיב העגונות מרפה מעגנון גם בספורנו. שכן עקב בשורת התרת עגונה נתפנה המקום לבלומה בת מירל "עגונתו" של ברוך מאיר. וכן היה המעשה: משרתת היתה בבית צירל "שהיתה עושה הכל מעצמה ועל דעת עצמה ופתרת את צירל מעסקי בית. יכולה היתה זקנה זו להוציא את צירל בביתה של צירל אלא שמכתב מארץ רחוקה הטרידה מן הבית, אתר ארבעים שנה של עינוי (ההדגשה שלי, י"מ) הודיע לה הבעל שהוא נוטה למות ומבקש לראו-תה קודם מיתתו. נטלה העגונה את תכריכה ואת כל אוצרותיה שגווה בשני עבודתה ונסעה אצל בעלה. אין ידוע אם מצאתו חי ואם היא עצמה עדיין חיה. אמתה של צירל לא היתה למורה לכתוב אגרות, וכשכתב ברוך מאיר לרב של אותה עיר שהעגונה נסעה לשם וביקש שיכתוב לו, השיב הרב לא שמענו שיש אשה כזו בעיר-נו..."²¹

יוצא שגם בפרשת ביניים זו של עגונות אין אנו יודעים אם אמנם זכתה עגונתנו להתרה אם לא. אך נשוב לדיונו. לא הנשמות העונות הבודדות שעגונותן אינה מעלה ואינה מורידה במצבן הן נושא מחקרנו אלא הנשמות העונות הנעננות זו בזו מרצון או שלא מרצון, ואשר מנסות למצוא להן התרה. המשורר מעביר לנגד עינינו נסיגות אלה בצורה דרמטית ביותר. הנסיגות מסתיימים לפעמים, כמו באגדה, בצורת סיום מאושר מאד, אך לפעמים אף בצורה טרגית ביותר. יש בספור פשוט תסוככת שלמה הנובעת מהבטחת נישואין ומהפרתה בשני דורות רצופים באותה המשפחה. המוטיבים האלה מעובדים ע"י עגנון בצורה כה מקורית עד כי קשה להעלות על הדעת שאכן מקורנו זה שימש להם מקור. ובכ"ז קשה להת-עלם מן העובדה הידועה שהתלמוד ונושא כליו שימשו ומשמשים מקור עיקרי לתמטיקה רבה הגוונים שלו.²² הייתי מסכם ואומר שב"סיפור פשוט" אנו מוצאים ואריאציות מעניינות ביותר של המוטיבים: הבטחת נישואין, בגידה, עונש מוטיב העגונה (מירל), בלומה והמשרתת בבית

20. "על כפות המנעול", עמ' קעג.
21. "על כפות המנעול", עמ' עז.
22. עיין דברי עגנון עצמו בנאומו וכן מדבריו לגליה ירדני שהובאו בראשית המחקר הזה

ברוך מאיר). סיום מאושר, רק לכאורה (הירשל בלומה) וכן מוטיב הטרוף הזמני. בצד הטרוף הזמני מופיעים תיאורים המרמזים על הטרוף כמחלה תורשתית העוברת מהסב לבנו ומבנו ל-בכור; כך היא נראית לפחות בעיני החברה, אף כי לא בעיני הגיבורים עצמם. דודו של הירשל הוא מבחינה זאת יוצא דופן בין משוגעי המשפחה, שכן בעיני הירשל הוא לא היה משוגע כלל. "אומר אני דודי שפוי בדעתו היה ועשה עצמו שופט (ההדגשה שלי, י"מ), שאילו נהג בכריזא היה אביו, היינו שמעון הירש זקני, אש שאני קרוי על שמו, משיאו אשה שאינו אוהבה והיה מקפח כל ימיו עמה... (ההדגשה שלי, י"מ). כלומר, יש כאן ואריאציה של מוטיב הטרוף המדומה, אם כי בדמיונו של הירשל, ממש כפי שהוא מתואר באגדה, אף כי שם מדובר בנערה. ואריאציה דומה לזו שב"סיפור פשוט", אך יחד עם זאת שונה נמצא בספור "בדמי-ימיה".

"בדמי ימיה"

קורצוויל מעמיד את בעיית הדורות במרכז העל-יה של "סיפור פשוט" וגם של הסיפור "בדמי ימיה", ואעפ"כ עומד גם הוא על מציאותה של יאחדות פנימית רוחנית מסוימת (במפעלו של עגנון), המשתקפת, אם כי בוא-ריאציות מעניינות, בכל פפריו. אנו מוצאים תמטיקה רבת שורשים (ה-הדגשה שלי, י"מ), ויש שהמשורר משחק לגבי קוראיו משחק שעשועים של התחמקות, כאילו רצה אפילו להכשיל את הקורא בכך, שהוא מפתה אותו לנטות מן הדרך שהיתה מקרבת אותו לפת-וון הענין, לאיזה שביל נוח מנסה ובדוק, שם עובד עגנון את הקורא לנפשו ומסתכל מעולמו, מתוך הנאת אדם שגילה טפח וכיסה טפחיים, נאי-ההבנות המזהירות שאליהן הגיע קהל הקור-אים. בעיקר אופיינית שיטה זו של התעלמות ב"ספר המעשים" וב"שבועת אמונים". אבל משהו מנטיה זו אפשר למצוא כמעט בכל סיפורי, וי-יסייתי להוכיח עד כה, וכן אעשה בע"ה בהמשך דברי, את שורשם ואת מקורם של מוטיבים א-זים והשתקפותם ביצירתו של עגנון. אין מנמתי, נמחקר זה, להראות שמוטיבים אלה משתקפים באריאציות מעניינות בכל יצירותיו, כך שיתכן מאוד, שעקב קוצר המצע, אתעלם ממספר יצירות,

אפילו יש בהן ואריאציה מעניינת מן התמטיקה רבת הגוונים שצויינה עד כה. אם כה ואם כה שמח אני לציין את דבריו הנ"ל של קורצוויל המשמשים סימוכין לדברי, ששורשי יניקתו של ש"י עגנון נעוצים עמוק בקרקע התלמוד ובנושא כליו, גם אם יניקה זו אינה בולטת או אינה מורגשת, על פני השטח, ממבט ראשון. כלומר, השפעת אגדת חולדה ובור על יצירתו של עגנון אינה מוטלת בספק, גם אם אין מרגישים בה בקריאה ראשונה.

מגמתי העיקרית, בספורים שכבר הבאתי עד כאן וכן בספורים שאביאם להלן, היא להראות שה-השפעה הזאת אפשרית, על סמך השוואת המוטיב-בים, ואולי אף בלתי ניתנת לערער לאור ידיעתנו שהוכחה ע"י כל חוקרי יצירות עגנון והיא: עגנון ינק מן התלמוד, המדרש והאגדה. קורצוויל סבור ש"בעיית הדורות היא נקודת המוקד הרוחנית של הנובילה 'בדמי-ימיה'".²⁴ השאלה איננה רק שאלת ה'מה'. מהי נקודת המוקד המרכזית של הסיפור 'בדמי ימיה', אלא השאלה היא גם שאלת ה'איך'. כלומר, איך מפתח עגנון את העלילה בספור הנ"ל, ומניין ינק את המוטיבים שנמצאים כמעט בכל סיפוריו בואריאציות מענ-יניות? רב מדי הדמיון שבין גיבורים אחדים שב"סיפור פשוט" ובין גיבורים אחדים שב"סיפור הקצר 'בדמי ימיה' מכדי שנוכל להתעלם מהם. "כמו ברוב סיפורי עגנון מופיעה גם פה האשה כפעילה יותר מהגבר. לאה, אמה של תרצה, בו-חרת במוות כבפתרון קיצוני לאות מחאה על סדרי החברה, שאינם גותנים לה לבחור בגבר כנפש..."²⁵ בדיוק כמו שהנערה, באגדת חולדה ובור, בוחרת בטריוף ככפתרון קצת פחות קיצוני, לאות מחאה על סדרי החברה שרצו לכפות עליה חתן שלא כלבבה. וכן כפי שבחר דודו של הירשל להיות שופט מאשר לשאת לאשה נערה שלא אהב.²⁶ וכפי שבחר הירשל בטריוף כפתרון ק-יצוני לאות מחאה על סדרי החברה שכפו עליו הר כגיגית ואילצוהו לשאת את מינה שהיה לה כסף ואותה לא אהב, במקום את בלומה, שאמנם לא היה לה כסף, אבל שאותה הוא אהב, העריך ואף העריץ. ומה שלא זכה הירשל ב"סיפור פשוט" זכתה תרצה מינץ בספור "בדמי ימיה". וזוהי תמצית העלילה. עקביא מול, סטודנט ל-

24. ברוך קורצוויל, מסות על סיפוריו של ש"י עגנון, עמ' 46.
25. שם, שם.
26. ש"י עגנון, על כפות המנעול, עמ' קעג.

התמטיקה רבת הגוונים שצויינה עד כה. אם כה ואם כה שמח אני לציין את דבריו הנ"ל של קורצוויל המשמשים סימוכין לדברי, ששורשי יניקתו של ש"י עגנון נעוצים עמוק בקרקע התלמוד ובנושא כליו, גם אם יניקה זו אינה בולטת או אינה מורגשת, על פני השטח, ממבט ראשון. כלומר, השפעת אגדת חולדה ובור על יצירתו של עגנון אינה מוטלת בספק, גם אם אין מרגישים בה בקריאה ראשונה.

פילוסופיה, יצא מוינה לראות את ערי המדינה וכך נתגלגל לעיירה יהודית בגליציה ושם הכיר גערה בשם לאה. הם התאהבו זה בזו, ולא אף נתנה לעקביא מלה טבעת כמות וסימן לארוסיהם. אולם הורי לאה החליטו להשיאה למינץ שהיה איש עשיר, כי הם דאגו לבריאותה של לאה שהיתה חולנית. ההורים נתנו למינץ, כי הם חשבו ש"הוא ישלח אותה למעינות הרפואה וכל חפצה ימלא..." וכך תרפא ממחלתה ומחולשתה. אולם עקביא מול חשב אחרת והוא אמר לאביה: "הה, אדוני, מחלה אחרת בלב בתך, שכל מעיינות הרפואה לא ירפאוה, ואנכי אמרתי רפא ארפאה, ואתה הרחקתני. בלכתי מעם האיש הסירותי את הטבעת אשר נתנה לי לאה, כי מאורשה היא לאיש אחר. וצית פתאום חלפה על אצבעי..."²⁷ הקשר הפורמלי שבין עקביא מול ובין לאה נותק, אך למעשה נשאר נשמותיהן מעוגנות זו בזו, עד כדי כך שלא לא החזיקה מעמד והיא מתה בדמי ימיה, לאחר שנאלצה להינשא לאיש שלא כלבבה.

אם ב"סיפור פשוט" אין הבגידה גוררת עונש חמור בעקבותיה, הרי בסיפורנו "בדמי ימיה" אנו עדים לואריאציה מאוד מעניינת של הנושא הזה. לאה שנאלצה "לבגוד" באהוב לבה נענשת על בגידתה, אך לא כמו באגדת חולדה ובור, ע"י מות בתה אלא ע"י מותה היא. ממילא אין הסיום המאושר שבאגדה יכול להיות גם הסיום המאושר של סיפורנו. וכך עדים אנו לגלגול מאוד מעניין של מוטיב הסיום המאושר שבאגדה. יש סיום מאושר בסיפורנו, אולם הנפשות העגו-נות מתאשרות לא בהן עצמן אלא באהד מצאצ-איהן. עקביא מול שאהב את לאה מתחנן בסופו של דבר עם תרצה בתה של לאה, וכך באה על סיפוקה, המאוחר אמנם, האהבה הכנה שרחש גיבור סיפורנו לאם, ללאה, אם כי לא על סיפוקה המלא.

ש ב ו ע ת א מ ו נ י ם

סיפור אחר שבו אנו מוצאים ואריאציה מעניינת נוספת של מוטיבים אהדים מאגדת חולדה ובור הוא הסיפור "שבועת אמונים". פרופ' דב סדן כבר עמד על רבדיו השונים של הסיפור הזה במאמריו המאלפים "אגדת שבעה ושבע" וכן "סיפור מפנים לסיפור"²⁸ כן נכתבה על הסיפור

27. על כפות המנעול, עמ' כד'.

28. דב סדן — על ש"י עגנון, מסה עיון וחקר, עמ' 74—93.

הזה עבודת מחקר מעניינת ע"י גב' דינה שטרן, שפורסמה בצורת ספר בשם "הבגידה ולקחה"²⁹ בדברי כאן אמוד רק על הצד השה והשונה שבין המוטיבים שבאגדת חולדה ובור ובין פי-תוון ביצירתו של המשורר.

הבטחת הנשואין בסיפורנו שונה בהרבה מן ה-מתוארת באגדה. באגדה הגיבורים הם אמנם צעירים, אבל הם די מבוגרים כדי לדעת פירושן של המעשה שהם עושים. לא כן בסיפורנו. באג-דה, הגיבור מציל ממוות את הגיבורה בתנאי שתואת להינשא לו למרות שאינם מכירים איש את רעותו, למרות שנפגשו באקראי. לא כן ב-סיפורנו. אולם כמו באגדה כן בסיפורנו שני הגיבורים נשבעים שיינשאו זה לזה. וכמו באגדה כן גם בסיפורנו עדים לשבועתם, אם כי העדים שונים הם לגמרי. וכמו באגדה כן גם בסיפורנו סיום מאושר לאהבת הווג הצעיר.

בסיפורנו הפגישה בין שני הגיבורים אינה חד-פעמית ודרמטית כמו באגדה. שני הגיבורים ב-סיפורנו היו נפגשים לעתים קרובות עד אשר אירע המאורע של הבטחת הנשואין שלהם. "בקטנותו משחק היה (יעקב רכניץ) עם שושנה בתו יחידתו (של גוטהולד אהרליך הקונסול), תינוקת קפריזית שקירבה אותו משאר הילדים ולא נתנה לשום תינוקת לשחק עמו, היתה אומרת יעקב שלי הוא, כשאהיה גדולה אקח אותו לאיש. לתוספת חיזוק נטלה תלת מתלתיה ושיער מבלוריתו ועירבבה אותם ושרפתם ואלו את אפרם ונשבעו זה לזה שבועת אמונים..."³⁰

גם כאן בולטת אותה תופעה אופיינית לגיבורי עגנון במספר ניכר ביצירותיו. הדמות הפעילה אינה הגבר אלא דוקא האשה וכן הדבר בסיפורנו. למרות ששושנה מוגדרת כתינוקת ויעקב כתינוק, הם עשו מעשה של מבוגרים ביוממתה הפעילה-הישירה של שושנה תינוקת. "בקטנותו משחק היה עם שושנה... תינוקת... שקירבה אותו... ולא נתנה לשום תינוקת לשחק עמו... יעקב רכניץ ראה טובה בבית הוריה של שושנה... וכל מה שהיה חביב על שושנה חביב על הוריה, כל שכן שאותו תינוק חביב היה מחמת עצמו, מחמת שכלו ומחמת נימוסיו..."³¹

29. דינה שטרן — "הבגידה ולקחה", הוצאת מחברות לספרות ת"א.

30. ש"י עגנון — עד הנה (מהדורה תשיעית תשכ"ב), עמ' רכ"א.

31. שם, עמ' רכ"א, ש"י עגנון, עד הנה.

שהם עשו, אולם לפי השתלשלות העלילה אנו עדים לכך שיש ויש תוקף ומשמעות למעשה "הילדותי" הנ"ל.

מעניינת מאוד היא העובדה, שלא שמים אליה לב בתחילה, שמקום השבועה בסיפורנו מזכיר את מעמד השבועה שבאגדה. "...גזכר יעקב אותה בריכה שבגן של הקונסול עם גידולי המים, שהיה תוהה ומשתומם עליהם... עשרים שנה ושנה יצאו מאותו היום שירד פעם הראשונה עם שושנה לבריכה... אותה שעה עלתה לפניו אותה בריכה עגולה שקבועה בגן בין שיחים ופרחים ששושנה קופפת מהם וקולעת זרים, קפצה פתאום שושנה לתוך הבריכה ובעלמה ושוב עלתה משם, ושערה שותת מים ומכוסה אצות כבת-גלים. כיון שזכר בשערה נזכר באותו היום שנשלה שושנה... ונש-בעו זה לזה שבועת אמונים..."³²

התיאור של מעמד השבועה מזכיר את הבור ש-ממנו ניצלה גיבורת האגדה, אלא שכאן הדמות הפעילה אינה הגבר אלא האשה. האשה-התינוקת גורמת לאקט הסימבולי של השבועה והיא היא המזכירה ליעקב בהתבגרותם את זכר שבועתם בקטנותם. אין שושנה מסתפקת בהזכרה סתמית של המעשה אלא מבקשת היא, כנראה, לתת תוקף מחודש לאותה שבועה שנשבעו והיא מבק-שת מיעקב לחזור מלה במלה על נוסח השבועה: "ונשבעים אנו באש ובמים, בשערות ראשינו ובדם לבנו, שנישא זה לזה ונהיה איש ואשה ואין שום כוח בעולם יכול לבטל את שבועתנו, נצח סלה ועד..." (שם).

הבגידה הזמנית. את סיבת ההתרחקות משושנה יש לראות בעבודות החיים, ההבדל במעמד הכל-כלי והחברתי שבין שתי המשפחות ויותר מאוחר אף המרחק הגיאוגרפי, כמאמר הפתגם העממי: רחוק מן העין רחוק מן הלב. אין כאן בגידה ממש, שכן יעקב לא נשא לאשה אף אחת מן הנערות עמהן הירבה לצאת לטייל. בצדק מציינ פרופ' דב סדן שהמתחרות הרציניות ביותר ל-שושנה הן רחל ותמר, וליתר דיוק תמרה בלבד. שכן רק איתה הגיע יעקב למעמד שיש בו משום סמל לקשרי נשואין. כך, למשל, חושב הירשל על הדרך שבה מתארסים בני אדם: "שפעם אחת שאל הירשל כיצד מתחתנים אמרו לו הולכים אצל גערה ומשתהוים לפניו וכורעים על הבר-ניים וגו' וטולים את ידה ונושקים אותה. אמת שדב-ים אלו בקטנותו אמרו לו וכבר היה צריך לידע

32. שם, עמ' רע"ז.

ולהבין שלא זה סדר האירוסין בכל מקום..." (על כפות המנעול, עמ' קי"ז). אם נשיקת יד יש בה משום סימול התקשרות לקראת נשואין, הרי שנשיקת פה אל פה לא כל שכן. והרי המשורר מספר לנו ש"פעם אחת הטח רכניץ שפתיו לשפתיה (של תמרה) ונתן פיו על פיה. סילסלה את שפתיה ונגעה בשפתיו. נגעה ולא נגעה. אלי אלי, אם ספק נשיקה כך, נשיקה ממש על אחת כמה וכמה. שפתיים כשפתיה אין לשום גערה שבעולם. ולא שפתיה בלבד, אלא כל נגיעת יד שלה דומה לנשיקה..." (עד הנה, עמ' רס').

מצב זה של בגידה בשושנה, בין אם זו בגידה של ממש או רק שלכאורה הגיע לתת-תודעתה, לפחות, של שושנה, שכן היא רואה בהן מתחרות רציניות שמחכות להודמנות או לשעה שהיא תסע מן המקום.

"אמרה שושנה, סבורות היו שהיום אני כאן ומחר מעבר לים. אמר יעקב אפשר סבורות כך. אמרה שושנה, אם כן טעו. טעו אמר יעקב ולא היה יודע אם ישמח אם לא ישמח" (שם רס"ו).

שובו של הגיבור אל אהבתו הראשונה באגדת חולדה ובור היא אגדית וכן היא גם בסיפורנו. באורה בלתי צפוי לגמרי זוכה שושנה להכתייר את עצמה בעטרה של המנצחת בתחרות הריצה שבראשיתה לא הופיעה לתחרות, והופעתה אף לא גרמזה אלא לקראת סופה. "תלה רכניץ את הור בורועו והתחיל רץ עד שהגיע אצלו ומצא את כולו, ועמחן אחת שלא היתה עמהן תחילה ועליה כסות לילה, כנערה שהבהילה פתאום בשנתה. דמומות וחרדות עמדו הנערות ועמחן שושנה אהרליך שקידמה את כולו בריצה ובאה ועמדה עמהן. לא לאה ולא רחל ולא אסנת ולא רעיה ולא מירה ולא תמרה ראו אותה רצה, אבל כל אחת ואחת מהן הרגישה בשעת ריצתה שאחת רצה וקודמת אותה ולא ידעו ששושנה אהרליך היא, חברתו של יעקב, שזה ימים ושבעות היא ישנה ואינה עומדת ממיטתה. מחמת חרדת נפשו שכחו את הור ואת שהתנו עם יעקב. ואף יעקב שכח את הדבר ועמד לפני שושנה.

נשמע פתאום קול יוצא מבין ריסי עיניה של שושנה קורא לו בשמו. אימץ יעקב עיניו וסגר עפעפיו וענה ואמר בלחישת, שושנה את כאן? גיענעה שושנה ריסייה ופשטה את ידיה ונטלה את העטרה שבורועו של יעקב ונתנה את העטרה בראשה. בזה סיימנו לפי שעה מקצת מעשיהם של יעקב רכניץ ושושנה אהרליך, אלו שושנה

התחלת הסיפור

ויעקב שנשבעו זה לזה שבועת אמונים.³³ הנה כי כן מסתיימת אגדת "שבועת האמונים" או אגדת "שבע הנערות" כמעט כמו אגדת החולדה ובור עם הסיום המאושר שלה, כמובן בואריאציה מקורית ביותר המסתירה מעין רואים את שורשי יניקתה.

"ת ה ל ה"

ראינו עד כה ואריאציות שונות של מוטיבים בו-דדים מאגדת חולדה ובור, אם שהיו דומיננטיים

כמו בסיפור "עגונות", "שבועת אמונים" ואם שתפסו מקום משני בלבד כביצירותיו האחרות של ש"י עגנון.

ואריאציה מעניינת ביותר של כלל המוטיבים שבאגדה הנ"ל נמצא בסיפור "תהלה" כדי להר-אות את הדמיון הרב שבין המצבים והעלילה שבאגדה ובי"תהלה", אערוך טבלה השוואתית בה אעמיד את המוטיבים השונים זה מול זה וזה לעומת זה.

באגדת "חולדה ובור"

בי"תהלה"

"מעשה בנערה שהיתה הולכת לבית אמה והיתה מקושטת בזהב וכסף ותעתה בדרך והלכה בלא ישוב... ראתה באר וחבל של דלי... אחזה בחבל ונשתלשלה וירדה... ביקשה לעלות ולא יכלה... עבר עליה אדם אחד... אמרה לו... בוא אחרי אצל אבי ואמי ואני מתארסת לך. נתנו ברית זה לזה; אמר לה: מי יהיה עד בינותנו, ביני ובינך? והיתה חולדה אחת עוברת כנגדם, אמרה לו: השמים וחולדה זו וכאר זה יהיו עדים שאין אנו מכזבין זה בזה; ..."³⁴

"ובכן כבת אחת-עשרה שנים הייתי. לילה אחד אחרי תפילת ערבית בא אבא עלי השלום מבית הכנסת ועמו כמה מקרובינו וביניהם פתחיה מרדכי אביו של שרגא. כשנכנסו קראה לי אמא עליה השלום וציוותה עלי לרחוץ את פני וללבוש שמלה של שבת... החליק אבא את לחיי ואמר לי... מול-טוב לך בתי, הלילה הזה נתארסת והרי את כלה..."³⁵

אין צורך לציין את ההבדל הברור בין מוטיב האירוסין כפי שהוא מופיע באגדה ובין זה ה-מופיע בסיפורנו "תהלה". ולמרות שמוטיב זה הוא כה יסודי שאין לבוא ולאמר שהוא דוקא לקוח מן האגדה הנ"ל, כיון שברצוני להראות, ב-הסיפורים מראשיתם, כיון שברצוני להראות, ב-המשך דברי, את הדמיון הרב שבין כלל המוטיבים שבשני הסיפורים, ואי אפשר להתחיל את ההשוואה מאמצע הסיפור. כדאי לציין שבאגדה נכרתה ברית האירוסין שבינה ובינו כתוצאה ישירה מן המצב אליו נקלעה הנערה, שלא יכלה לצאת בכוחות עצמה מן הבאר, וכהכרת תודה לצעיר שהצילה ממוות בטוח. איש מבני משפחו-תיים, לא של הצעירה ולא של הצעיר, לא ידעו

דבר על ברית זו שנכרתה ביניהם אלא בסופה (של האגדה). לא כן בסיפורנו, בסיפורנו מחלי-טים ההורים, של שני הצדדים, על כריתת ברית האירוסין בין תהלה ובין שרגא. אמנם תהלה מספרת: "אני הכרתי את שרגא, שהיינו משחקים באגונים ובמחבואים, עד שהגדיל והתחיל לומר גמרא"³⁶. תהלה הכירה את תהנה ואף שיחקה אתו עד שהתחיל ללמוד גמרא. משעה שהתחיל ללמוד גמרא ניתק הקשר הילדותי שהיה קיים ביניהם והוא נתחדש רק אחרי שהם נתארסו. "משנתארסנו הייתי רואה אותו בכל שבת, שהיה בא אצל אבא וחוזר לפניו על כל מה שלמד בימות החול, ואמא נותנת בידי מגדנות ואני מביאתם לפניו ואבא מחליק את לחיי ומאיר פנים לחתני. בינתיים התחילו מכינים את צרכי ה-חתונה. אביו כתב לו תפילין ואבי קנה לו טלית ואני תפרתי לו תיק לתפילין ותיק לטלית של שבת..."

33. ש"י עגנון, עד הנה, עמ' רצח'.

34. עד הנה, עמ' קצח'.

35. אוצר (תשובות) הגאונים, בעריכת בנימין לוי, כרך ה', עמ' 51-58.

36. עד הנה, עמ' קצח'.

באגדת "חולדה ובור"

יהוא, כיון שעבר מכנגד פניה תקפו יצרו ושכחה והלך לעירו ונפנה ל-מלאכתו ונשא אשה..."³⁷

הכל התנהל כשורה עד ש... שבת אחד כארבעה שבועות לפני אותו היום שקבעוהו לעשות בו את החופה לא בא שרגא אצל אבא. במנחה שאל אבא עלי בבית המדרש ושמע שנסע. להיכן נסע, אצל רבן של חסידים נסע, שלקחו אביו להתברך מפיו להנחת טלית ותפילין. מאותה שמועה כמעט שפרחה גשמתו של אבא, שלא היה אבא יודע שאביו של שרגא הוא מאנשי הכת, שהיה מסתיר חסידותו..."³⁸

"...אחר ההבדלה קרע אבא את התנאים ושלח את הקרעים לבית המחותן. ביום השלישי חזר המחותן עם שרגא מן הדרך ובאו אצל אבא. הוציאם אבא בנזיפה. קפץ שרגא ונשבע שלא ימחול לנו על העלבון. ולא חש אבא לבקש מחילה משרגא, אף על פי שהיה אבא יודע שאם מבטלין שידוך צריכין לבקש מחילה מן הנעלב. וכשהיתה אמא מתחננת לפני אבא לפייס את שרגא היה אבא מלגלג עליה ואמר אל תתייראי, מן הכת הוא..."³⁹

המעשה שתואר זה עתה הוא אותו מעשה גם באגדה וגם ב"תהלה" והוא ביטול הארוסין ל-מעשה. באגדה "תקפו יצרו ושכחה" ובסיפורנו תקף את אביה של תהלה, יצר הקנאות לדעותיו, והוא ביטל את ארוסיה לשרגא והשיאה לאיש אחר. "צרכי החתונה היו מוכנים, שקי הקמח ותביות הדבש מילאו את הבית והלשות והאופות כבר הוזמנו לעשות חלות ועוגות. הקיצור הכל היה מוכן לחופה. לא היה חסר אלא חתן. קרא

אבא לשדכן ומצאו לי חתן אחר שנכנסתי עמו לחופה..."⁴⁰

חשוב מאוד לציין כאן הבדל עקרוני חשוב ביותר בין שני המוטיבים. באגדה פעיל מאוד הגבר, וכל אשר אירע אותו, אם לטוב ואם למוטב, אירעו באשמתו שלו, או בהשתחררו ממנה, מ-אשמתו-חטאתו. לא כן בסיפורנו. כל אשר קורה, קורה עקב פעולתה או מחדלה של תהלה או בגינה, כלומר עקב פעולה או מחדל של אביה.

ונושא אשה ונתעברה אצלו וילדה בן נר; כשהגיע לגי חודשים חנקתו וילדה. ועוד נתעברה וילדה זכר ונפל לבור. אמרה לו אשתו. אם כדרך בני אדם היו מתים הייתי אומרת צידוק היין, עכשיו שמתו מיתה משונה, אין זה בלא דבר; ספר לי מעשיך. גילה לה כל המעשה"⁴¹

"לאחר שלוש שנים לנשואי נפקדתי בכזכר. ולאחר שתי שנים חזר ונולד לי בן. ולאחר שתי שנים נפקדתי בבת. שנה אחת קודם שנעשה בננו הבכור בר מצוה בא דבר לעולם והרבה חלו מן הדבר רחמנא ליצלן. לא היה בית שלא היה שם חולה. פגעה בנו המחלה וחלה בננו הבכור. לסוף ריחם עליו השם יתברך, אבל לא לימים הרבה. אחר שעמד ממחלתו התחיל לומד הלכות תפילין מתוך השולחן ערוך הגדול. ואני רואה ושמחה שחסידותו לא קיפחה את תורתו.

יום אחד השכים בננו לבית המדרש. מצא שם אדם לבוש תכריכים כמת. אותו מת לא היה מת, אבל מטורף רחמנא ליצלן שהיה עושה מעשים משונים. נבעת הילד ונשמטה גפשו ממנו.⁴² בקושי הזוירוהו לחיים. לחיים ולא לחיים ארוכים. מכאן ואילך היה דועך והולך כנר גשמה עם תפילת נעילה. לא הספיק להניח תפילין עד שהוציא נשמתו ומת..."⁴³

37. אוצר (תשובות) הגאונים, עמ' 57-58.

38. עד הנה, עמ' קצט'.

39. שם, שם.

40. שם, שם.

41. אוצר (תשובות) הגאונים, עמ' 57-58.

42. עד הנה, עמ' ר'.

43. עד הנה, עמ' רא'.

השוואה בין המיתה המשונה של הבן הראשון באגדה ובסיפורנו תגלה לנו דמיון מפתיע. באגדה הומת הבן ע"י חולדה, ואילו בנה של תהלה מת למעשה ממחלת הבר. לכאורה מיתה שונה, אך בולט הדמיון שבצורת המוות, חולדה ודבר, אם נקח בחשבון את האמונה העממית שהחולדה היא המפיצה את מחלת הדבר.⁴⁴ יעקב בהט מוצא הסבר אחר לסיבת המוות של בניה של תהלה. הוא איננו מזכיר כלל את הדמיון שבמוטיבים הנ"ל אלא סובר ש"לפנינו איפוא ניאוף מבחינה נפשית ויחסים כשרים מבחינת החברה והחוק. לא רק אביה של תהלה חטא, אלא גם תהלה, בהיותה שריה במחיצת בעלה — וכך חוזר העונש שלוש פעמים ותמיד הוא מזכיר את החטא..."⁴⁵

אמנם אני מסכים עם פרופ' יעקב בהט שהעונש מזכיר תמיד את החטא. אלא שהוא סבור שהחטא הוא חטא הניאוף ואילו אני סבור, מתוך ההשוואה לאגדת חולדה ובור, שהחטא הוא חטא ביטול האירוסין. והעונשים, שלושתם, מבוצעים על ידי (או כנגד) שלישת העדים שהעידו שלא יכזבו זה לזה (באגדה). אני חייב להודות שלגבי העונש הראשון אני מסכים עם חלק מדבריו של פרופ' בהט הכותב: "ברם, לא בכיוון הימים, אלא גם באופיו של הגמול יש משום רמז לחטא ועונשו ולמעין מידה כנגד מידה. 'המלביץ פני חברו ברבים — כאילו שופך דמים' — אמרו חז"ל. עלבוננו של שרגא חשוב איפוא כשפיכות דמים, והגורם למוותו של הבן היה היכהלותו מחמת מת, אך 'אותו מת לא היה מת' — 'כאילו' הוא הצד השווה בחטא ובעונש..."⁴⁶

שיש כאן עונש על ביטול האירוסין אין לי ספק. הספק שלי הוא ביחס לצד השווה שבחטא ובעונש, שכן החטא היה כאילו שופך דמים והעונש היה צריך להיות, לפי זה, כאילו הילד מת ולא "כאילו" ביחס לגורם המוות. החטא נשאר כאילו ואילו העונש היה ממשי ביותר, כי הילד מת, והוא

44. גם ביצירתו של קאמי "הדבר" מבשרים ה- עכברושים את בואה של המגפה.
45. יעקב בהט, עיוני מקרא, עמ' 75-76.
46. שם, עמ' 76.

מת כמו מקבילו באגדת חולדה ובור, בגלל ביטול האירוסין שם.

לפני שאני ממשיך בהשוואה בין מות הבן השני באגדה ובסיפורנו, ברצוני לציין שלתהלה ישנה תחושה חזקה של הרגשת החטא שחטא אביה כלפי שרגא. ואולי גם היא. ושוב לא חטא של ניאוף ח"ו אלא החטא של ביטול האירוסין בצורה חד-צדדית וללא כל סיבה ממשית, שכן תהלה מספרת: "החזקנו מלמדים טובים לבנינו... אותם המלמדים היה בעלי מביא ממקומות אחרים, מאחר שבאו בגפם היו סועדים על שולחננו בשבת. בעלי... היה שמח באורח שכזה בשביל שהיה שומע ממנו דברי תורה. ואני והילדים שמחים היינו בשביל ניגוני הנאים שהיה מגן על השולחן. ולא ידענו שהוא חסיד ותורתו חסידות וניגוני ניגוני חסידים..."⁴⁷ "לאחר כמה ימים נודמן בעלי לעירו של רבו של המלמד והביא עמו מנהגים חדשים שלא ראיתי כמותם אצל אבא, וידעתי שהם מנהגים של חסידים. הרהרתי בלבי, מי יגלה עפר מעיניך אבא שרי- חקת את שרגא בשביל חסידותו, והרי חתנך שנתת לי במקומו של שרגא עושה מעשה שרגא, אם לא בא הדבר לשם כפרת עוון איני יודעת לשם מה הוא בא."⁴⁸ הרגשת הצורך בכפרת עוון על ביטול האירוסין ועל אי-בקשת מחילה משרגא חודרת לתודעתה של תהלה. אולם אינה מעוררת אותה לשום מעשה. מותו של בנה הבכור מחוק את הרגשתה זאת. "בשבעה ימי האבל ישבתי והרהרתי, בני מת במוצאי שבת אחר ההבדלה, שלושים יום קודם הנחת תפילין, ובמוצאי שבת אחר ההבדלה שלושים יום קודם שעמדתי להיכנס עם שרגא לחופה קרע אבא את התנאים..." (שם).

"כיוונתי את הימים ונודעתי ונרעשתי, ששני הדברים הרעים אירעו באותו יום ובאותה השעה ואפילו אין זה אלא מקרה הרי יש להרהר בזה..." (שם). כלומר, וזהו המעניין, זו הפעם השניה מהרהרת תהלה במשהו שהיה צריך לה- קיקה למעשה, לבקש כפרת עוון, אך היא מסתפקת בהרהור: "אפילו אין זה אלא מקרה הרי יש להרהר בזה". לידי מחשבה שמא יש לעשות דבר מה, לידי מחשבה כזאת טרם הגיעה, לידי מחשבה זאת היא מגיעה רק אחרי מותו של הבן השני.

47. עד הנה, עמ' ר'.

באגדת "חולדה ובור"

"יעוד נתעברה וילדה זכר ונפל לבור. אמרה לו אשתו... ספר לי מעשיך. גילה לה כל המעשה."

המשך ההשוואה בין המוטיבים באגדה ובסיפורנו מגלה לנו מספר נקודות מעניינות.

באגדה מתעוררת הרגשת הבלתי רגיל שבמות הילדים ע"י הצד שכנגד כלומר ע"י האשה שלא חטאה, וגם זאת רק אחרי האסון השני. שהרי ה- איש הוא שהפר את הבטחת הנשואין לאותה ריבה. לעומת זאת בסיפורנו קיימת תודעת החטא של ביטול האירוסין, או של אי קיום הבטחת הנשואין אצל הצד שביטלו, כלומר אצל תהלה, שכן אביה של תהלה הוא שביטלו, תודעה זו הובלתה עוד לפני האסון הראשון. תודעה זו הובלתה אחרי המקרה הראשון כאשר תהלה נרעשה ונ- דעושה בעת שהתברר לה ש"שני הדברים הרעים אירעו באותו יום ובאותה השעה". אולם הזעזוע וההתרגשות מן המיתה המשונה של הבן הראשון ומסמיכות התאריכים שבין תאריך מות הילד ותאריך ביטול האירוסין ע"י אבי-תהלה אינם מביאים עדיין את תהלה לידי עשיית מעשה, וזוהי יש דמיון למסופר באגדה. ורק אחרי האסון השני באה תהלה לידי ההחלטה שיש לעשות הכל כדי לבקש מחילה משרגא. ממש כשם שהגיבורים ב- אגדתנו הסיקו את מסקנתם הסופית רק אחרי "המקרה" השני, שהוכיח להם שאין אם למקרה. ובורר לכל, שכל פתרון אחר אינו אפשרי אצל תהלה. תהלה איננה יכולה לעשות מה שעשה האיש באגדתנו, כלומר להתגרש מבעלה ולהנשא לשרגא וזאת מכמה טעמים. באגדה נשארה ה- ריבה באמנה לבן-בריתה כיון שבגידתו היתה בשוגג וע"כ יכול האיש לבוא ולמצוא אותה פגויה ומצפה לבואו, מה שאין כן המקרה בין תהלה ושרגא. ויש עוד סיבות אלא שלא כאן המקום להתעכב עליהן. נחזור נא לנושא דיוננו. גם לענין מות הבן השני סבור בהט לשיטתו שיש כאן עונש על מעשה הניאוף הנפשי של תהלה. וכך הוא כותב: "אולם גם במוותו של הבן השני

ב"תהלה"

"לאחר שתי שנים הגיע אחיו למצוות. הגיע ולא הגיע. מעשה והלך עם חבריו ליערה של עירנו להביא ענפים לחג השבועות. עם שהם ביער הגיחם והלך אצל הסופר לראות את תפיליו ושוב לא חזר. סבורים היינו צוענים חטפיהו, שראו להקה של צוענים עוברת בעיר. אחר ימים מצאו את גופו מושלך בתוך הניצה הגדולה שאצל היער, וידענו שתעה הילד בדרך ונפל לתוך הביצה..."⁴⁸ "משעמדנו מאבלנו אמרתי לבעלי, מה נשתייר לנו, לא נשתייר לנו אלא תינוקות קטנה. אם לא נבקש מחילה משרגא סופה כסופם של אחיה..."⁴⁹

ברור הרמז לגורל ולגמול ואף לחטא הנפשי של תהלה... ב'הגיע ולא הגיע' לפנינו הרמז לגורל, ואילו מוות בטביעה מקביל למיתת חנק כדברי חז"ל: 'מיום שחרב ביהמ"ק אע"פ שבטלה סנהד- רין, ארבע מיתות לא בטלו וכו'... מי שנתחייב חנק — או טובע בנהר או טובע בנהר או מת בסרוכני..." (סנהדרין, דף ל"ז, עמ' ב') — והרי דין ניאוף קרוב חייה המותעים של תהלה."⁵⁰ איפוא קרבן חייה המותעים של תהלה, עם כל הכבוד שאני רוחש לפרופ' בהט ולדבריו, נאלץ אני להסתייג מקביעתו זאת, כיון שלפי עניות דעתי אין לה כל סמוכין ביצירה. תהלה אינה מגלה אהבה לשרגא לא לפני האירוסין ולא לאחר ביטולם ובודאי לא אחרי שנישאה לאיש אחר. נכון אמנם שתהלה אינה מזכירה את בעלה בשמו כאשר היא מהרהרת: "מי יגלה עפר מעיניך אבא שריחקת את שרגא בגלל חסי- דותו, והרי חתנך שנתת לי במקומו של שרגא עושה מעשה שרגא..."⁵¹ כנראה שתהלה רוצה ל- הדגיש באי הזכרת שמו של בעלה, שחל מפנה ביחסם של האנשים לחסידות וכל אחד אחר שהיה בא במקומו של שרגא היה נוהג כמו שנהג בעלה, כלומר היה נוהג כמו חסיד, כמו שרגא.

לעומת סברתו זאת של פרופ' בהט הראיתי בבירור את הדמיון הרב שבין המוטיבים שבאגדת חולדה ובור ובין צורת מות שני הבנים בתהלה וסיבתו. אך עדיין נשארת נקודה מסוימת תמוהה בסיפור "תהלה" והיא העובדה שהבת נטרפה דעתה, לפי גירסת תהלה, והמירה את דתה לפי גירסת ה- רבנית.

48. עד הנה, עמ' רא'.
49. שם, שם.
50. יעקב בהט, עיוני מקרא, עמ' 77.

החוקר והמחבר ד"ר יצחק שוחט

מוטיבים ביאליקאיים ב"אורח נטה ללוך"

א. פתיחה

בשני מאמרים שונים נדרשו המחברים להשוואה בין ביאליק ל"אורח נטה ללוך".¹ משה שמיר [14] (81-82) מוצא בעגנון את מהרס האשליות הגדול ביותר בתקופתנו, שאין ספקן גדול ממנו. גדול מחריבי הדת מאז ביאליק, ובמיוחד ב"אורח נטה ללוך"; והלקין [3] (99) עוד מרחיק לכת כשהוא רואה ביצירה זו מפתח להבנת ביאליק כולו. שכן הקורא ברומאן זה כאילו חלחלה או-חזת אותו ואינה מרפה: "כאילו לראשונה הוא מתחיל להבין גם את ביאליק בעל 'המתמיד' ועל סף בית המדרש' מזה ובעל 'על השחיטה' וביעיר ההריגה' ואכן גם זה מוסר אלוהים אשר תתכחושו ללבבכם' ואף 'מגילת האש' מזה. שכן אותם עניינים הטורפים את דעתו של ביאליק, ניתנים כאן בפיוטיות מפורטת כל כך ומוחשית כל כך".

שני המחברים מדגישים את הויקה ההדוקה בין שני ענקים אלו של הספרות העברית, אך אינם מפתחים את ההשוואה ואינם מודדים את גבולות השווה והשונה שביניהם; לפיכך קביעתם היא מעין שטר המצפה לפרעונו. בהמשכו של מאמר זה ננסה לסמן את הדמיון, לקבוע את השוני ומתוך מתח זה שבין הדומה לשונה ננסה לתהות מעט על כבדת הדרך שעשתה הספרות העברית מביאליק ועד עגנון.

ב. עיר ההריגה

בפרק הרביעי מקבל המספר-האורח את מפתחו של בית המדרש, ובהודמנות זו הוא שומע מעט על הפרעות שעברו על שבוש לאחר המלחמה: "מיום שעשו פרסום למעשי קישינוב (ההדגשה שלי, ר.ש.) לא עברה תקופה בלא פרעות" (18). הדובר מותח קו בין שבוש של עגנון לבין קי-שינוב, עיר ההריגה של ביאליק, ללמדך ששתיהן עיר של הריגה הן. מתיחת קו זו אינה מקרית

1. כל המובאות מתוך ביאליק ע"פ המהדורות הרשומות בביליוגרפיה [1], [1א]. כל המובאות מתוך "אורח נטה ללוך" ע"פ ה-מהדורה המופיעה בביליוגרפיה [2].

ברומאן והיא מפורשת עוד יותר כדבריה של אראלה ב"ח: "לפי דבריו יוצא שאנו צריכים לפשוט את צווארנו ולומר: התליין הא צוואר קום שחט, כמו שהשכיל משוררנו ביאליק לשיר בשירתו על השחיטה" (234). גם כאן מעיד המחבר על עצמו שתודעת ביאליק אינה רק נחלת גיבוריו אלא קודם כל נחלתו שלו, והיא חייבת להיות גם נחלתו של הקורא, המבקש לרדת למש-מעותו של הרומאן.

הקבלה מרומזת לקשר בין שבוש לקישינוב ניתן לגלות במוטיב "שברי החרש" המטפוריים:

וראה גסראה: עוד הם נמקים ביגונם,
כולם יורדים בבכי, ישאו קינה בניהם,
והנה הם מתופפים על לבביהם ומתוודים
על עוונם
לאמור: "אשמנו בגדנו" — וליבם לא-יאמין
לפיהם.
היחטא עצב נפוץ ואם שברי חרש יאשמו?
(שע"א)

כחד לדברי האל בשירה הביאליקית גשמעים דברי המספר-האורח: "שחה החזן והרכין כל גופו כחוטא שהוא שפל בעיניו ואומר קדיש (...). כשהגיעו לווידי קטן היכו מקצתם על לבם, אשמנו בגדנו ישראל נושע בה' תשועת עולמים" (21-22). המספר נזקק לתפילת "אשמנו בגדנו" במוצאי יום כיפור על רקע עיר ההריגה כדי לבטא את גודל האבסורד שבין המציאות האכזרית לבין תפילת צידוק הדין שאינה במקומה; ומעט קודם לכן הוא נזקק ל"כלים השבורים" בכדי לומר את דעתו בעקיפין: "לפני התיבה עמד זקן אחד והתפלל בנעימה, מעמדתו ניכר שהוא שפל ברך, (...) אם מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא חפץ להשתמש בכלים שבורים כלי זה ראוי לתשמישו" (15). הדגשת שני תאריי המפליגים של האל מעמיקים את הפער שבין עליונים ותחתונים כשהוא מציג את האל כאור אירוני. תפילת אשמנו בגדנו מפיהם של כלי החרש השבורים בקישינוב נפסלת ע"י האל ה-מורד בעצמו, כדי לשמור על מהימנותו הטרנס-

גורם למות הבן הראשון.

ב. ניאוף נפשי — העונש בחנק. הבן השני מת בחנק — בטביעה.
ג. מסירה למורות נוכריות — המרת הדת ע"י הבת.

ואם לסכם את גישתי שלי, הייתי אומר שהצלחתי להוכיח שהחטא הגדול והחמור שנעשה ע"י אביה של תהלה ואשר פגע בתהלה ובבניה הוא חטא ביטול האירוסין, והעונש שבא על בניה ובתה, הוא עונש אחד אבל משולש כנגד שלושת העדים שבאגדת חולדה וכוו.

בתהלה מת הבן הראשון מחמת מחלת הדבר (אם כי לא בדיוק מחמתה) — כנגד המוות ע"י החולדה — באגדה.

בתהלה מת הבן השני ע"י טביעה מחמת שנפל לביצה — כנגד המוות ע"י נפילה לכוור — באגדה.

והבת נטרפה דעתה והמירה דתה — כנגד העד השלישי שבאגדה — השמים (שבאגדה איננו מופעל מסיבה פשוטה, שהגיבורים הנוגעים בדבר אינם מסתפקים בהרהורים על הסיבות לאסון, אלא מסיקים את המסקנות המתחייבות ללא כל היסוס למרות החומרה והטראגי שבהן). שכן כך נאמר באגדה: "השמים וחולדה זו וכאר זה יהיו עדים שאין אנו מכובין זה בזה".² השמים מרמזים זים ומסמלים את יראת השמים, ואולי את האמונה התמימה של המאמין, והעונש השלישי הוא מעין עונש מן השמים על תהלה, על שאביה נהג כלפי שרגא שלא כאיש ירא שמים. ואולי אף על כך שתהלה עצמה נהגה שלא כאשר יראת שמים בשעה שמסרה את בתה לידי מורות נכריות.

מכל מקום, בסיפור זה מגיע פיתוח המוטיבים הנ"ל מן האגדה לשיא שאין כמותו בכל יצירתו הענפה של ש"י עגנון, ולמרות הגלגולים הרבים שעברו המוטיבים הנ"ל בעיבודו, ניתן אולי, לאחר קריאת דברי אלה, להשתכנע בהשפעת המקור האגדי-תלמודי על היצירות שנסקרו במאמרי זה. אין ספק שמוטיבים אלה נמצאים בגלגולים מענ-יינים גם ביצירות אחרות של עגנון.

אך עליהן — במאמר אחר, בע"ה.

יעקב בהט סבור שגם "בבת וגורלה אנו רואים את פעולת הגורל ואף העונש על חטא — אולי חטא נוסף של תהלה. על בתה מספרת תהלה: "לכאורה לא היתה בתי צריכה לי, ששכרתי לה מורות והיתה שוקדת על לימודיה ואני כונסת שבהים הרבה בגלל בתי. ואפילו האומות ש-מלגלים עלינו שאנו מדברים בלשון עלגים, משבחים היו את בתי שהיא מדברת בלשונם כטובים שבהם. וביותר היו המורות הנכריות מתייקרות בה ומזמינות אותה לבתיהן. קראתי לשדכנים והם מצאו לה חתן מופלג בתורה ומוסמך לרבנות. אבל לא זכיתי להוליכם לחופה, שנכנסה רוח רעה בבתי ונטרפה דעתה" (עמ' רג). גם כאן לפנינו: הניע ולא הגיע, אך קיים גם חטאה של תהלה, הלא הוא מסירת ילדתה למורות נוכריות, אולם אף זה הוא פרי גלגוליו הקודמים של העונש: מות בעלה של תהלה והשתקפותה בעסקיה.

אגב, לכאורה יש סתירה בדבר גורל הבת: הרב-נית הזקנה סיפרה על המרת הדת, ואילו תהלה — על יציאה מדעת, אולם מבחינת המובן העמוק אין כל הבדל. חז"ל אמרו: אין אדם עובר עבירה אלא אם כן נכנס בו רוח שטות (סוטה דף ג' ע"א) — ולפיכך גם עבירה חמורה זו אינה אלא פרי טירוף הדעת. (השווה, למשל, את דברי הרב לאחר כיבוי הנר ביום הכפורים ע"י נחמן ב"לאן" לפייארברג.)

אולם המרת הדת חשובה כמות, ואחרי מומר יושבים שבעה וקורעים קריעה, ובכל זאת אין המומר מת; שוב מצטלצל המקרה של "כאילו" ושוב מהדהד ההד של "הגיע ולא הגיע" שבכל תולדותיה של תהלה...³

אם לסכם את גישתו של בהט נראה שהיא מבו-ססת על ההנחה ששלושת האסונות הפוקדים את תהלה הנם שלושה עונשים על שבוש עבירות שונות:

א. ביטול האירוסין — העלבון שבו, "המלבין פני חברו ברבים כאילו שופך דמים", כאילו מת

51. יעקב בהט, עיוני המקרא, עמ' 77-78.

המכון ללימודי יהדות ויהודים באוניברסיטת תל אביב